WSTĘP

Problemem kluczowym w analizach życia społecznego jest trwałość relacji społecznych, a do klasycznych rozważań w socjologii należy proces łączenia się i funkcjonowania ludzi w grupach, organizacjach, zbiorowościach i w społeczeństwie. Trwanie i rozwój to dwa aspekty złożonego procesu istnienia człowieka w strukturach – poczynając od rodziny, poprzez różne grupy nieformalne, instytucje i zbiorowości do społeczeństwa globalnego włącznie – w ramach których zaspokaja on swoje potrzeby i osiąga życiowe cele.

Przypomnijmy w tym miejscu, że kategorie opisu i wyjaśniania sensu zbiorowego życia człowieka ewoluują, obejmując różne pojęcia: więź społeczna, relacje społeczne, stosunki społeczne, spójność społeczna, identyfikacja, przynależność, integracja czy solidarność społeczna, a współcześnie dodatkowo sieci społeczne, partycypacja społeczna, inkluzja społeczna czy włączenie społeczne. Nie są to kategorie tożsame, nieco inaczej rozkładają się akcenty procesu scalania się i funkcjonowania członków społeczeństwa w określonych wskazanych całościach, nadto są stosowane dla różnych obszarów badawczych. Różne jest także ich stosowanie w refleksji nad wcześniejszymi i współczesnymi etapami rozwoju społecznego. Pojęcie więzi społecznej nie ma np. swojego odpowiednika w socjologii amerykańskiej i angielskiej, jest natomiast obecne od dawna w polskiej socjologii, a ostatnio ponownie jest w kręgu zainteresowania polskich badaczy mikrostruktur społecznych. Dowodem swego rodzaju renesansu tej kategorii jest uznanie więzi społecznej za ważny, gorący problem społeczny¹ w coraz bardziej indywidualizującym się świecie. Dynamicznie rozwija się także problematyka inkluzji i wykluczenia społecznego oraz sieciowości współczesnego świata społecznego.

Tytułowe kategorie wyznaczające ramy rozważań w niniejszym tomie to zagadnienia więzi i sieci społecznych analizowane w perspektywie wykluczenia społecznego i inkluzji społecznej. Książka jest zbiorem rozpraw, których przedmiotem są relacje między ludźmi doświadczającymi różnych deficytów ważnych

¹ Redakcja czasopisma „Societas/Communitas” pierwszy jego numer poświęciła problemom więzi społecznej (nr 1/2006).

dla codziennego funkcjonowania człowieka zarówno o charakterze socjalnym, jak i egzystencjalnym. Analizy poświęcone uwikłaniu współczesnego człowieka w sieci relacji społecznych mają współcześnie coraz większe znaczenie, znajdując m.in. uzasadnienie w specyfice czasów indywidualizacji i informatyzacji życia społecznego oraz kryzysu funkcji zabezpieczających podstawowe struktury funkcjonowania i realizacji potrzeb członków współczesnych społeczeństw: rodziny, rynku pracy i państwa. Istotnym kontekstem rozważań w tym obszarze są procesy wykluczenia i inkluzji społecznej w różnych wymiarach życia społecznego oraz możliwości, trudności i wzory zaspokajania szeroko rozumianych potrzeb w ramach struktur nieformalnych i formalnych. Dodajmy także, że więź społeczna i sieci społeczne stanowią ważne czynniki inkluzji społecznej, a ich deficyt wyznacza obszary wykluczenia społecznego, gdyż pokazują możliwości i/lub bariery w dostępie do istotnych zasobów w strukturach nieformalnych i zinstytucjonalizowanych.

Analizy inkluzji społecznej i wykluczenia społecznego, tzn. relacji jednostek z innym ludźmi, ich przynależności lub braku przynależności do ważnych dla codziennego funkcjonowania całości i struktur społecznych są współcześnie powszechne i mają charakter interdyscyplinarny. Dwie spośród wskazanych wyżej kategorii – więzi społeczne i sieci społeczne – są jednocześnie ramami analizy wielu niepokojących współczesnych zjawisk, ponieważ właściwe funkcjonowanie członków społeczeństwa, w kontekście zapewnienia podstawowych potrzeb i możliwości rozwoju, uruchamia ich aktywność w kontaktach z innymi ludźmi i tworzy warunki dla przezwycięzania kłopotów dnia codziennego. Funkcjonowanie człowieka w lub na marginesie życia społecznego jest także kluczowe dla sposobów funkcjonowania i trwałości szerszych struktur, poczynając od rodziny, a kończąc na społeczeństwie globalnym.

Autorzy analiz podjętych w tomie koncentrują się na zagadnieniach uwikłania współczesnego człowieka w różne całości społeczne, ale także wskazują z jednej strony na ich niedostatek, ograniczone w nich uczestnictwo, z drugiej – na podejmowane indywidualnie, w grupach i w społeczeństwie działania dla ograniczania skali i skutków dezintegrujących procesów i przejawów wykluczenia społecznego. Proponowane ujęcie ma zatem walory poznawcze i aplikacyjne.

Treścią artykułów składających się na tom są opisy, analizy i wyjaśnianie różnych aspektów wybranych współczesnych problemów społecznych – ich przyczyn i skutków – wynikających z ograniczeń/braku zakorzenienia jednostek w sieciach relacji społecznych. Przedmiotem rozważań autorów są problemy: samotności, dezorganizacji życia rodzinnego, w tym samotnego dzieciństwa, bezradności opiekuńczo-wychowawczej, także dezorganizacji środowisk w sytuacji klęski żywiołowej i tradycyjnych środowisk robotniczych, a nadto problemy migracji, przestępczości nieletnich, pozostawiania młodzieży poza rynkiem pracy. Refleksja dotyczy także instytucjonalnych działań na rzecz ograniczania obszarów ekskluzji społecznej we współczesnym społeczeństwie.

Tom obejmuje 13 autorskich artykułów opracowanych przez przedstawicieli wielu polskich socjologicznych środowisk akademickich zajmujących się w większym lub mniejszym zakresie problematyką współczesnych problemów społecznych. Wśród autorów są dwa pokolenia badaczy: młodzi adepci nauki – asystenci i doktoranci oraz samodzielni pracownicy naukowci. Czytelnik ma zatem okazję poznać sposoby eksploracji badanych zjawisk nie tylko z różnych perspektyw teoretyczno-metodologicznych, ale także generacyjnie określonych sposobów myślenia.

Tom otwiera artykuł Adama Rosoła pt. *Model organizacji życia zbiorowego a wykluczenie z więzi wspólnotowych*, poświęcony ogólnej refleksji na temat znaczenia i transformacji więzi wspólnotowych w kontekście modelu organizacji życia społecznego sprzyjającemu tworzeniu satysfakcjonujących więzi wspólnotowych. Kolejne opracowanie autorstwa Aldony Żurek pt. *Więzi społeczne a zjawisko samotności i osamotnienia* ma także charakter wprowadzający, choć w innej płaszczyźnie. Autorka omawia szerokie spektrum pojęć – od więzi społecznych, osamotnienia i samotności, poprzez prywatność, izolację, wykluczenie społeczne, a także kapitał społeczny – które są zasadnicze dla opisywania i wyjaśnienia różnych aspektów sytuacji braku lub ograniczonych relacji społecznych w funkcjonowaniu człowieka.

Kolejne teksty poświęcone są konkretnym zjawiskom, które dotyczą deficytów doświadczanych przez człowieka w kontekście relacji społecznych w podstawowych sferach jego funkcjonowania – w rodzinie, w szkole, w środowisku zamieszkania, w układach definiowanych przez rynek pracy – w różnych sytuacjach życiowych. Iwona Kudlińska w artykule pt. *Rodziny z bezradnością opiekuńczo-wychowawczą – wsparcie społeczne a procesy wykluczenia i inkluzyj – w świetle badań nad społecznym konstruowaniem problemu bezradności opiekuńczo-wychowawczej* i Monika Sas-Tomeczyk w artykule pt. *Samotne dzieciństwo w rodzinie*, analizują deficyty więzi społecznych w rodzinie, pierwszy w kategoriach problemu niewydolności opiekuńczo-wychowawczej rodziców, drugi – w kategoriach dzieciństwa naznaczonego samotnością. Opracowanie pt. *Kształcenie integracyjne – atmosfera myślenia życzeniowego?* autorstwa Janusza Erenca kieruje uwagę Czytelnika na relacje między uczniami w środowisku szkolnym, w kontekście realizowanych w szkołach programów przewyższania wykluczenia edukacyjnego dzieci niepełnosprawnych w formie organizacji klas integracyjnych.

Problem deficytów więzi i sieci społecznych oraz doświadczania wykluczenia społecznego współwystępuje z określonymi trudnymi sytuacjami społecznymi, do których należy zaliczyć złą sytuację materialną, brak pracy czy powrót do życia po izolacji więziennej. Kilka tekstów w tomie dotyczy relacji ludzi doświadczających takich traumatycznych warunków życiowych. Andrzej Kacprzak w artykule pt. *Rodzinne uwarunkowania przestępczości nieletnich w świetle kryminologicznych teorii nieformalnej kontroli społecznej*, sięgając do ustaleń

teoretycznych, analizuje determinanty zachowań przestępczych młodzieży, wśród których dostrzega m.in. stopniową atrofię więzi osoby nieletniej ze „znaczącymi innymi” jako istotne ryzyko wkraczania młodzieży na drogę przestępczą. Blanka Serafin-Juszczak w opracowaniu pt. *Kim jest polski NEET?* prezentuje różne aspekty wykluczenia młodzieży z rynku pracy i koncentruje uwagę na analizie młodzieży polskiej stanowiącej kategorię NEET. Ta refleksja dotyczy m.in. charakterystyki polskich NEET-sów z uwzględnieniem takich cech jak: płeć, wiek czy miejsce zamieszkania definiowane przez region. Z kolei tekst współautor-ski Moniki Gneciak i Kazimery Wódz pt. *Krajobraz wspomnień: procesy restrukturyzacji a pamięć zbiorowa mieszkańców będzińskich i rudzkich osiedli postprzemysłowych* jest szczególnie interesującym połączeniem perspektywy mikrostrukturalnej z globalnymi procesami transformacji systemowej. Autor-ki analizują procesy rozpadu więzi sąsiedzkich w poprzemysłowych osiedlach robotniczych w perspektywie – co jest niezwykle interesujące – porównawczej międzynarodowej. Dwa rozdziały tomu: Katarzyny Górniak pt. *Działania organizacji społecznych wobec osób biednych i wykluczonych – odbudowywanie czy tworzenie sieci społecznych* i Hanny Krocak pt. *Od wyuczonej bezradności do uaktywnionej zaradności. Aktywizacyjne czynniki „przełamywania” syndromu kultury ubóstwa na podstawie studium przypadku wsi Kubanki* ujawniają specyfikę funkcjonowania ludzi żyjących w biedzie w sieciach relacji społecznych, ale z perspektywy przezwycięzania ich wykluczenia. Natomiast Urszula Abłażewicz-Górnicka w artykule pt. *Zasoby i kierunki zmian kapitału społecznego w wybranych płaszczyznach zróżnicowania społecznego*, skupia uwagę na zagadnieniu pozornie mniej powiązanim z tematem rozważań w tomie – na kapitale społecznym. Nie ulega natomiast wątpliwości, że relacje między przynależnością społeczną lub zajmowaniem pozycji marginalnej a kapitałem społecznym są wzajemne, tzn. kapitał społeczny jest determinowany przez społeczne uwikłanie jednostki, ale jednocześnie jej relacje społeczne w formie kontaktów społecznych, tzn. społeczne osadzenie stanowią ważny element tego kapitału.

Studia prezentowane w niniejszym opracowaniu prowadzone są według różnych założeń teoretycznych i z zastosowaniem różnorodnych podejść metodologicznych, ujawniają i wyjaśniają złożoność interakcji społecznych w jakich pozostają ludzie doświadczający odmiennych, istotnych dla zaspokojenia bardziej lub mniej podstawowych potrzeb, deficytów, a także możliwości, jakie tkwią w ich środowisku społecznym – w grupach nieformalnych i w strukturach zinstytucjonalizowanych – w zakresie przezwycięzania doświadczanych trudności życiowych. Zawarty w tomie zbiór refleksji dowodzi różnorodności i złożoności zagadnień dotyczących funkcjonowania ludzi w relacjach z innymi we współczesnym społeczeństwie.

Jolanta Grotowska-Leder